

Derleyen ve Yayına Hazırlayan
FİKRET ŞENSES
Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma

FIKRET ŞENSES lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini İngiltere’de sırasıyla Warwick, Lancaster ve Londra Üniversitesi’nde tamamladı. ABD, İngiltere ve Japonya’daki üniversite ve diğer araştırma kurumlarında misafir araştırmacı olarak bulundu. 1985 yılında doçent, 1991 yılında ise profesör unvanını aldı. 1980 yılından beri Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü’nde öğretim üyesidir.

Derleyen, bu kitaptan doğan tüm telif haklarını Orta Doğu Teknik Üniversitesi bünyesinde etkinlik gösteren İlköğretim Okullarına Yardım Vakfı’na (ILKYAR) (www.ilkyar.org.tr) başılamıştır.

İletişim Yayınları 1431 • Araştırma-İnceleme Dizisi 241

ISBN-13: 978-975-05-0718-2

© 2009 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-2. BASKI 2009-2013, İstanbul

3. BASKI 2016, İstanbul

EDITÖR Levent Cantek

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Kemal Aktay

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Begüm Güzel - Murat Bozluolcay

DIZIN Özgür Yıldız

BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyen ve Yayına Hazırlayan
FİKRET ŞENSES

Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma

Seçme Yazılar

İçindekiler

TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ	7
Önsöz	9
1. Bir Kalkınma İktisatçısı Olarak Karl Marx PRABHAT PATNAIK	13
2. Keynes'in Kalkınma İktisadı İçin Önemi JOHN TOYE	31
3. Bir Kalkınma İktisatçısı Olarak Karl Polanyi KARI POLANYI LEVITT	63
4. Merdiveni Tekmelemek: Tarihî Bir Perspektif İçinde "İyi Politikalar" ve "İyi Kurumlar" HA-JOON CHANG	89
5. Kalkınma Doktrinin Evrimi, 1950-2005 ERIK THORBECKE	123
6. İktisat Politikaları Reformlarını Anlamak DANI RODRIK	177
7. Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi? FİKRET ŞENSES	235
8. Küreselleşen Dünyada Kalkınma Politikaları JOSEPH E. STIGLITZ	281
9. Washington Mutabakatı'ndan Washington Sonrası Mutabakat'a Kalkınma Yanılsamaları ELISA VAN WAYENBERGE	307

10. Gelişen "Post-Washington Mutabakatı"nı (PWM) Yeniden Düşünmek	
ZIYA ÖNİŞ - FIKRET ŞENSES.....	347
11. Tarım ve Kalkınma	
<i>"Yeni Neoklasik Kalkınma İktisadı"nın ve "Neoklasik Neo-Popülizm"in Eleştirisine Doğru</i>	
TERENCE BYRES.....	387
12. Dış Ticaret ve Sanayi Politikalarında Alternatif Bir Yaklaşımına Doğru	
S.M. SHAFAEDDIN.....	431
13. Sanayileşme Stratejisini Yeniden Düşünmek: Küreselleşme Çağında Devletin Rolü	
SANJAYA LALL.....	459
14. Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bugün Hangi Stratejiler Uygulanabilir?	
<i>Dünya Ticaret Örgütü ve "Kalkınma Alanı"nın Daraltılması</i>	
ROBERT HUNTER WADE.....	509
15. Özelleştirme Teorisi ve Uygulaması	
<i>Kalkınma Bağlamında Politika Evriminin Eleştirel Bir Analizi</i>	
KATE BAYLISS.....	545
16. Küreselleşme ve Uygun Yönetişim	
JAGDISH N. BHAGWATI.....	573
17. Ekonomik Değişimde Kurumların Rolü	
HA-JOON CHANG – PETER EVANS.....	617
18. Neoliberal Küreselleşme Çağında Yoksulluk Araştırmalarındaki Kayıp Bağlantılar: Türkiye Deneyiminden Çıkarılacak Dersler	
FIKRET ŞENSES.....	679
19. Küresel Dinamikler, Ülkeiçi Koalisyonlar ve Reaktif Devlet: Türkiye'nin Savaş Sonrası Kalkınmasında Önemli Politika Dönüşümleri	
ZIYA ÖNİŞ - FIKRET ŞENSES.....	705
MAKALELERİN İLK YAYIMLANDIKLARI DERGI VE KİTAPLAR.....	745
TEŞEKKÜR.....	749
DIZIN.....	751

TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ

4. Merdiveni Tekmelemek: Tarihi Bir Perspektif İçinde “İyi Politikalar” ve “İyi Kurumlar”	89
TABLO 1 Kalkınma Sürecinin İlk Aşamalarındaki Seçilmiş Bazı Gelişmekte Olan Ülkelerde İmalat Sanayinde Uygulanan Ortalama Gümrük Vergisi Oranları (ağırlıklı ortalama; değer yüzdesi).....	94
TABLO 2 Bugünün Gelişmiş Ülkelerinde Demokrasinin Başlaması	107
TABLO 3 Günümüzün Gelişmiş Ülkelerinde Merkez Bankacılığının Gelişimi	110
5. Kalkınma Doktrinin Evrimi, 1950-2005	123
ŞEKİL 1 Kalkınma Doktrini: Temel Karşılıklı İlişkiler	125
ŞEKİL 2 1950’ler Boyunca Kalkınma Doktrini	127
ŞEKİL 3 1960’lar Boyunca Kalkınma Doktrini	131
ŞEKİL 4 1970’ler Boyunca Kalkınma Doktrini	137
ŞEKİL 5 1980’ler Boyunca Kalkınma Doktrini	144
ŞEKİL 6 1990’lar Boyunca Kalkınma Doktrini	151
ŞEKİL 7 İçinde Bulduğumuz On Yıl (2000-2005) Boyunca Kalkınma Doktrini	161
6. İktisat Politikaları Reformlarını Anlamak	177
TABLO 1 Mukayeseli Büyüme Deneyimleri	184
TABLO 2 Borç Krizinin Belirleyicileri, 1982	188
TABLO 3 “Washington Mutabakatı” ve Doğu Asya	191
TABLO 4 Doğu Asya’daki Beşerî Sermaye Göstergeleri: 1960’ların Başları İçin Gerçek ve Tahmin Edilen Değerler	194
TABLO 5 Doğu Asya Ülkeleri ve Diğer Bazı Ülkelerin 1960’lar Civarındaki Bölüşüm Göstergeleri	197
TABLO 6 Peru’da Popülizmin Sonuçları	199
TABLO 7 Reformların Zamanlaması ve Enflasyon	206
TABLO 8 Geçiş Ülkelerinde Reform	213
TABLO 9 Reform Hakkında Hipotezler	217

13. Sanayileşme Stratejisini Yeniden Düşünmek: Küreselleşme Çağında Devletin Rolü 459

TABLO 1	Teknoloji Sınıflandırmasına Göre İmalat Sanayi Katma Değeri ve Mamul Mal İhracatı (yılık %artış, 1980-2000)	462
ŞEKİL 1	Gelişmekte Olan Bölgelerin Küresel İKD İçindeki Payları (%)	469
ŞEKİL 2	Küresel İKD Paylarındaki Değişim (%)	469
ŞEKİL 3	Doğu Asya ve LAK, Gelişmekte Olan Dünya İKD'si İçindeki Payları (%)	470
ŞEKİL 4	Doğu Asya ve LAK, Gelişmekte Olan Dünya İKD'si Paylarındaki Değişim	471
ŞEKİL 5	1981 ve 2000'de Sanayi Ürünlerinde Dünya Pazar Payları (%), 2000'de Sanayi İhracatı Değerleri (milyar ABD doları).....	472
ŞEKİL 6	Sanayi Mallarının Dünya Pazar Paylarında Değişme (%)	473
TABLO 2	Yeni Sanayileşen Ekonomilerin Sanayi Politikası Hedefleri.....	485
ŞEKİL 7	İKD Artış Oranları (yıllık %).....	486
ŞEKİL 8	Sanayi Ürün İhracatı Artış Oranları (yıllık %).....	486

19. Küresel Dinamikler, Ülkeçi Koalisyonlar ve Reaktif Devlet:

Türkiye'nin Savaş Sonrası Kalkınmasında Önemli Politika Dönüşümleri	705
TABLO 1 Türkiye'nin İktisadi Gelişmesinde Ana Dönemeçler ve Temel Sürükleyici Güçler	720

Önsöz

Bu kitap ülkelerarası ve ülkelerin kendi içlerindeki eşitsizliklerin neoliberal küreselleşmenin etkisi altında giderek arttığı bir dönemde yayımlanıyor. Bu süreç içinde eğitim ve sağlık birer kamu malı olmaktan hızla uzaklaşıp yaygın bir serbest piyasa söylemi içinde hızla ticarileşiyor. Son on beş yılda Türkiye'nin de dahil olduğu çok sayıda gelişmekte olan ülkeyi etkisi altına alan derin krizler, son yıllarda sanayileşmiş ülkeleri de içine alarak küresel bir niteliğe bürünüyor. Krizler, neoliberal küreselleşmenin temellerini sarsacak ve kapitalizmin geleceğinin sorgulanmasına yol açan boyutlara ulaşıyor. İşsizlik ve yoksulluk çok yüksek boyutlara ulaşırken sosyal güvenlik sistemleri de reform adı altında giderek serbest piyasanın güdümüne sokulmak isteniyor. Başta sendikalar olmak üzere neoliberalizm karşıtı sivil toplum örgütleri etkisizleştiriliyor.

Bu gelişmeler karşısında iktisat bilimi nerede duracağı belirsiz bir nicelleşme eğilimi içinde sosyal bilim olmaktan hızla uzaklaşıyor. İktisadi düşünceler tarihi, sanayi iktisadı, kalkınma iktisadı, tarım iktisadı gibi anlamlı bir iktisat eğitiminin temel taşları niteliğindeki konular ABD'deki üniversitelerde başlayan bir sürecin etkisiyle iktisat bölümlerinden tasfiye edilirken neoklasik iktisat öğretisi yüceltilerek hâkim konumunu

daha da pekiştiriyor. Devasa büyüklükteki kalkınma sorunu karşısında iktisat, toplumsal bağlamdan giderek uzaklaşıyor ve sorunların nedenlerinin açıkça ortaya konmasına ve çözümüne anlamlı bir katkıda bulunamıyor.

Bu kitap, belli başlı kalkınma sorunları üzerinde odaklanarak iktisat bilimiyle kalkınma sorunları arasındaki kopukluk derecesindeki bu uyumsuzluğun giderilmesi çabalarına bir nebze olsun katkıda bulunmayı amaçlıyor. Kitapta, kalkınma sorunlarını çeşitli boyutlarıyla ele alan 19 makale bulunuyor. Bu makalelerden 15'i alanlarının önde gelen uzmanlarının uluslararası düzeyde tanınmış yayınevlerince yayımlanan kitaplarda ve uluslararası bilimsel dergilerde basılmış İngilizce makalelerinin Türkçe'ye çevirisinden oluşuyor. Geri kalan dört makaleden ikisi Ziya Öniş'le birlikte ortaklaşa yazdığımız İngilizce makalelerin çevirisinden, diğer ikisi ise biri İngilizce'den çeviri olmak üzere benim makalelerimden oluşuyor.

Kitapta yer alan makalelerin seçiminde kalkınma iktisadının son dönemde ihmal edilen konuları yanında güncel konularının da kapsanmasına özen gösterilmiştir. Kitap, 1996 yılında yine İletişim Yayınevi tarafından yayımlanan *Kalkınma İktisadı - Yükselişi ve Gerilemesi* başlıklı derlememin bir devamı niteliğinde olup o kitabın özellikle Türkçe eğitim veren iktisat bölümlerimizde gördüğü ilgiden cesaret almıştır. Öncelikle o bölümlerde eğitim gören öğrencilerimizi, sınırlı bir ölçüde de olsa, İngilizce kalkınma yazınının kimi temel çalışmalarıyla tanıştırma amacını taşımaktadır. Lisans ve lisansüstü kalkınma iktisadı derslerinde yardımcı kitap olarak kullanılabilceği gibi, kalkınma konularına genel düzeyde ilgi duyan okuyucu kitlesinin de ilgisini çekebilir. Kitapta yer alan makaleler, belki bir ikisi dışında, kalkınma sorunlarına genel olarak “neoklasik olmayan” bakış açısından yaklaşan yazarlar tarafından yazılmıştır. Daha farklı bakış açılarını yansıtan makaleler kalkınma konuları etrafında gelişen tartışmaların zenginleşmesi amacına yöneliktir.

Bu kitap, kolektif bir çabanın ürünüdür. Değişik dönemlerde ODTÜ İktisat Bölümü'nde lisansüstü Türkiye Ekonomisi ve

Kalkınma İktisadı derslerimde kalkınma konularını birlikte anlamaya çalıştığımız arkadaşlarımızın özveri göstererek makaleleri Türkçe'ye çevirme zahmetine katlanmayı kabul etmeleri sonucunda bir ortak ürün olarak ortaya çıkmıştır. Kitabın bu tür bir yardımlaşma sonucunda ortaya çıkmış olmasından ayrıca kıvanç duyduğumu özellikle belirtmek isterim. Bu arkadaşlarımızın yaptığı ve ilk taslak olarak bana ilettikleri çeviriler tarafımdan tek tek ve ayrıntılı olarak yeniden gözden geçirilmiş, gerekli görülen düzeltmeler yapılmış, eksiklikler tamamlanmıştır. Az sayıda da olsa, İngilizce metinlerdeki anlam kaymaları ve yer yer açık olmayan ifadelerin beni de zorladığı durumlarda konuların uzmanı meslektaşlarımın görüşlerine başvurulmuştur. Bazı cümle ve paragrafların anlaşılmasındaki güçlükler orijinal metinlerden kaynaklanmış da olsa, kalan hata ve eksikliklerle birlikte çevirilerin sorumluluğu tümüyle bana aittir. Değerli katkıları için çevirilerin ilk taslağını hazırlayan ve şu anda farklı kurumlarda görev yapan ve/veya lisansüstü eğitimine devam eden arkadaşlarıma minnettarım. Sanırım bu süreç, çevirinin ne denli güç bir iş olduğunu hepimize bir kez daha göstermiş oldu.

Okumayı zorlaştırma pahasına da olsa çevirilerde orijinal metne bağlılık esas alındı ve yazarların vermek istedikleri anlamı doğru yansıtma çabası içinde olundu. Anlamın daha iyi anlaşılması için bazı durumlarda çeviri içinde eş anlamlı Türkçe ve/veya orijinal metindeki İngilizce sözcüklere de yer verildi. Makalelerin özüne, kendi iç bütünlüğüne ve formatına sadık kalınarak aralarındaki örtüşmeleri ayıklama ve bazı yerlerde açıklayıcı derleyen notlarıyla yetinilerek, kapsamlı bir güncelleştirme çabasına girilmedi. Terminolojik birlik sağlamak yerine, yazarların ve çevirmenlerin tercihleri esas alındı.

Bu kitap kalkınma kavramına yaraysır bir biçimde, adlarını burada ne yazık ki tek tek sayamayacağım çok sayıda meslektaşımın çeşitli biçimlerde katkıda bulunduğu bir süreçte hazırlandı. Başta çevirilerin ilk taslağını hazırlayan arkadaşlarım olmak üzere, makalelerin seçimindeki katkıları için Ünal Töngür ve Emre Özçelik'e, makalelerin Türkçe'ye çevrilerek bu derle-

mede yayımlanmasına izin veren bütün yayınevlerine, kitabın yayına hazırlanma sürecindeki destek ve yardımları için Seven Ağır, Nadir Öcal, Eyüp Özveren, Teoman Pamukçu, Erol Taymaz, Pınar Uyan, Ebru Voyvoda, Duygu Yolcu'ya, mensubu olmaktan büyük onur duyduğum ODTÜ İktisat Bölümü'ndeki değerli meslektaşlarıma ve İletişim Yayınevi çalışanlarına ki-taptaki olası bütün hata ve eksikliklerin sorumluluğu bana ait olmak üzere teşekkürü bir borç bilirim.

Kitabın kalkınma sorunlarına olan ilginin artmasına ve o sorunlara bugün hâkim iktisadın sunduğundan farklı bir pence-renden de bakılmasına katkıda bulunmasını diliyorum.

FIKRET ŞENSES
ODTÜ İktisat Bölümü

Bir Kalkınma İktisatçısı Olarak Karl Marx

PRABHAT PATNAIK

Kalkınma iktisatçısı terimini, sadece kapitalizm *kapsamında* kalkınma çalışanlar için değil, kapitalizmin gelişimini çalışanlar için de kullanacak olursak, Karl Marx, belki de ilk kalkınma iktisatçısıydı. Kapitalizmin ötesinde tarih görmeyen klasik politik iktisat, –Adam Smith’in çalışmasının içerdiği tüm derin tarihsel anlayışa karşın– kapitalizm öncesi tarihle, yani kapitalizmin ortaya çıkışının tarihsel koşullarıyla da çok az ilgilendi. Klasik politik iktisadın uğraşı, ortaya çıkmakta olan burjuva düzenini kuşatan feodal-merkantilist kısıtlamaların kaldırılmasını savunmaktı. Böylece kalkınmanın, ancak bu kısıtlamalar kaldırılırsa “doğal” bir süreç olarak gerçekleşeceği izlenimini yarattı. Buna karşılık, kapitalizmin tarihsel bağlama yerleştirilmesine önem veren Marx bu sebeple, kapitalizmin ortaya çıkışı için gereken koşullara, yani feodal dönemin görece durgunluğundan burjuva çağın “gelişme” (*development*) özelliğine geçişi sağlayan koşullara çok daha fazla duyarlılık gösterdi. Marx’a göre, önceki çağın kısıtları kaldırılmış olsa bile, bu geçişin hiçbir şekilde “doğal olarak” gerçekleşmesi beklemezdi.

Meta üretimi ve kapitalizme geçiş

Bu geçiş sorunu üzerine Marx tarafından ileri sürülen iki konu pek çok tartışmaya yol açtı. Bunların ilki; feodalizmden kapitalizme geçişte, meta üretiminin ve genel anlamda tüccar sermayesinin ortaya çıkış rolüyle ilgilidir. Bu konu; Dobb, Sweezy, Takahashi, Hilton, Lefebvre ve Hill arasında “Geçiş Tartışması” olarak bilinen derin bir tartışma konusu haline geldi (Hilton vd., 1976). Dobb’un görüşü, tüccar sermayesinin feodal üretim tarzına son verebilecek olmasına rağmen, tek başına kapitalizme yol açmayacağı yönündedir. (Belli –örneğin Doğu Avrupa’daki gibi– koşullarda, meta üretimine geçiş, “ikinci serflik” oluşumundan sorumludur.) Kapitalizmin Batı Avrupa’da ortaya çıkışı için, feodal kısıtlardan (örneğin, feodal kiralarn hafiflemesiyle) özgürleşen küçük üreticiler arasında uzun soluklu bir farklılaşma süreci gerekmiştir. Şüphesiz bu özgürleşmenin arkasında, tüccar sermayesinin çözücü etkisi vardır; fakat bu etki *tek başına* kapitalizmin kaynağı sayılamaz. (Marx tüccar ve tefeci sermayelerini –üretken sermayeden farklı olarak– adeta “Nuh Tufanı öncesine ait” çok eski sermaye türleri olarak nitelemektedir. Ki bu sermaye türleri üretken sermayenin gelişmemiş kaldığı durumlarda bile gelişebilir.)

Kapitalizm, önceki yüzyıllarda diğerlerine göre geride olan bölgelerde gelişirken, o zamanlar oldukça ileri olan Hindistan ve Çin gibi ülkeler, kapitalizmi geliştirmekte başarısız oldular. İkinci konu, Marx’ın bu gerçeğe duyduğu hayretten doğdu. Marx’ın bu soruna eğreti (*provisional*) cevabı; Doğu’da, durgun olma özelliğine sahip farklı bir feodalizm çeşidi olan “Asya Tipi Üretim Tarzı” (*Asiatic Mode of Production*) kavramını geliştirmek oldu. Marx’ın Asya tipi üretim tarzının özelliklerinin tam olarak ne olduğuna ilişkin görüşleri değişiklik göstermiştir. Farklı zamanlarda, bu üretim tarzının değişik özelliklerinin onun belirleyici farklı özelliklerini (*differentia specifica*) oluşturduğunu vurguladı. Gene de bu özellikler şöyle sıralanmaktadır: özel mülkiyetin olmaması (bazen ortaklaşa kullanılan *communal*) mülkiyetten, bazense tüm toprağın krala

ait olduğu durumlardan bahsetmiştir); kendi kendine yeten bir köy topluluğunun varlığı; tarım ve sanayi birliği (*unity of agriculture and industry*); son olarak da toplumda (artığı üreticilerin elinden alan kral ve soylularından başka) sınıf farklılaşmasının olmaması. Bu özelliklerden neredeyse hiçbirinin, sömürge olmadığı dönemde Hindistan'da bulunmadığı görülmüştür (Habib, 1963).

Yalnız, Asya tipi üretim tarzıyla ilgili önemli nokta onun tarihsel gerçekliği değil, Marx'ın kapitalizmin ortaya çıkışıyla ilgili düşüncelerine tuttuğu ışıktır. Açıkça, meta üretimi ve tüccar sermayesi, kapitalizm için yeterli olmasalar da, gerekli koşullardır. Marx'a göre tarım ve sanayi birliğiyle beraber, kendi kendine yeten temel köy toplumu bu koşulların ortaya çıkmasını, değişim için gereken yeni itkilerin oluşturulmasına olanak sağlayacak derecede engelledi. Buradan çıkan önemli bir teorik nokta da şudur: İşbölümü ve malların mübadelesi; kullanım değerinin değişim değerinden tam ayrımını ifade etmedikleri için, –bir Hint köyündeki *jajmani* sisteminde¹ olduğu gibi– meta üretimi teşkil etmezler (Kautsky, 1887-1903). Bunun, tarihsel olarak Hindistan'ı veya Çin'i tanımlayıp tanımlamadığından yola çıkılarak varılan anlayış oldukça önemlidir.

Demek ki, kapitalizmin yükselişi salt feodal prangaların kaldırılması ve birtakım *laissez-faire* politikaların uygulanması meselesi değildir. Kapitalizmin gelişimi özgül tarihsel koşullar gerektirmiştir. Marx'a göre, herhangi bir toplumun hareket alanı, o toplumun kendi artığını (*surplus*) kullanım şekli tarafından belirlenmiştir. Fakat bu kullanım şekli, o toplumun sınıf yapılanmasıyla –artığın kimlerin payına düştüğü ve bunların artığı kullanma eğilimleriyle– belirlenmiştir. Kapitalizmin ortaya çıkması için gerekli sınıf yapılanması, uzun ve oldukça özgül bir tarihsel sürecin sonucuydu.

Ancak, küçük üreticilerin farklılaşması süreci, kapitalist sınıf

---

1 Kuzey Hindistan'da bir köyde toprak sahiplerinin diğer sınıftan insanlara uzun dönem hizmet karşılığında mahsulün bir bölümünü vermelerine, gıda ve diğer ihtiyaçlarını karşılamalarına ve karşılıklılık esasına dayanan parasal olmayan, piyasa dışı uygulama (d.n.).

yapılanmasına ulaşmak için yeterli değildi. Bir tarafa kapitalist sınıfı; diğer tarafa ücret karşılığı çalışmaya hazır, yoksullaştırılmış üreticiler sınıfını koyma sorumluluğu, salt küçük üreticilerin farklılaşması sürecine yüklenemezdi. Zira bu süreç, hem acı verecek derecede yavaş hem umutsuzluk yaratacak kadar yetersizdi. Yavaştı; çünkü –Dobb’a göre bile– nice yüzyıllar sürdü (ve elinden gelseydi, toplumun *gerekli* derecede kutuplaşmasını sağlamak için daha da fazla sürecekti). Yetersizdi; çünkü kapitalizmin hâkimiyeti dünya ticareti üzerinde kontrol gerektirmekteydi ve uzun süren farklılaşma süreci tek başına bunu garantileyememekteydi. Kapitalizmin ortaya çıkışı, gerçekleşmekte olan değişimin verili altyapısı üzerine eklenen başka bir sürece, “ilkel sermaye birikimi” sürecine, çok şey borçludur.

“İlkel” sermaye birikimi

“İlkel sermaye birikimi” kavramı –her ne kadar Adam Smith’in sermayenin ilk (*original*) birikimi kavramından esinlenerek oluşturulduysa da– Marx’ın ortaya koyduğu ayrıntılı resmin ayrılmaz bir parçasıdır. Dahası, onun sadece *nesnelere* değil, *ilişkiler* kümesini de temsil edecek şekilde [böylece her kategori biri fiziksel, diğeri toplumsal olmak üzere *çift* karakterlidir –örneğin, ürün (*product*) /meta (*commodity*), somut emek (*concrete labour*) /soyut emek (*abstract labour*), üretim süreci (*production process*) /değer yaratan süreç (*value creating process*)... vb.] oluşturduğu kapitalist kategorilerinin eşsiz analizine de mükemmel uyum gösterir. Marx’ın ifadesiyle:

Üretim ve geçim araçları kendi başlarına sermaye sayılmadığı gibi, kendi başlarına para ve metalar da sermaye değildir. Sermayeye dönüşmeleri gerekir. Fakat bu dönüşümün kendisi ancak –dönüşümün merkezindeki– belli koşullar altında gerçekleşebilir. Şöyle ki, birbirinden çok farklı türden iki meta sahibi karşı karşıya gelmeli ve ilişki kurmalıdır. Bir yanda ellerindeki değerler toplamını artırmaya hevesli; paramın, üre-

tim araçlarının ve geçim araçlarının sahipleri; öte yanda kendi emek güçlerinin satıcıları ve dolayısıyla emek satıcıları, özgür emekçiler. Bu emekçiler iki anlamda özgürdür. Ne köleler, esirler (*bondsmen*) vb. gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçasını oluştururlar, ne de mülk sahibi köylüler (*peasant-proprietors*) gibi üretim araçları onlara aittir. Dolayısıyla emekçiler, her türlü üretim araçları mülkiyetinden azadedir ve bu yükten kurtulmuşlardır (Marx, 1974a: 668).

Marx, “birbirinden çok farklı türden iki meta sahibi” arasındaki bu ilişkinin kendini, kapitalizm içindeki birikim süreciyle sürekli kıldığını iddia etmiştir. Fakat şu soru akla gelir: Bu ilk olarak nasıl ortaya çıktı? Buna yanıt olarak Marx “ilkel sermaye birikimi” kavramını geliştirdi. Bu kavram, üreticilerin, ekonomik zorlamayla kendi üretim araçlarından ayrılması ve özgür, ücretli emekçilere dönüşmeleri sürecini ifade eder. Dahası bu süreç –kapitalist üretim tarzını kendi ayakları üzerine diken– üretim araçlarının birkaç elde toplanması safhasında da devam etmektedir. “Politik-iktisatta ilkel birikim, aşağı yukarı teolojide doğuştan gelen günahın (*original sin*) oynadığı rolü oynar” (a.g.e.: 667).

“İlkel birikim”, tüm farklı unsurları bir araya konduğunda, tek gerekli süreç olarak görülebilir: Diyelim ki, yirmi çiftçilik bir grup yirmi ayrı toprak parçasını işliyor. Çiftçiler arazilerinden çıkarılıyor ve bu topraklar tek bir sahibin eline geçiyor ve tüm yirmi (ya da daha az sayıda) çiftçi aynı toprağı işlemek üzere (işçi olarak) işe alınıyor. Böylece, sadece küçük üretimin zorla kapitalist üretime dönüşümünü değil, aynı zamanda kapitalizm için –küçük üreticilerin elinden alınan pazardan başka bir şey olmayan– hazır bir pazar elde ederiz. (Eğer çiftçiler, önceden tamamen geçimlik için üretiyor olsalardı; şimdi onların elinden alınan ve kapitalistin tüketiminden arta kalan artık, yatırım yoluyla gerçekleştirilmek zorunda olacaktır. Yoksa Rosa Luxemburg’un [1963] sonradan iddia ettiği gibi bir “gerçekleştirme” sorunu oluşabilir.)

Ayrıca, ilkel birikimin farklı unsurlarının her zaman bir arada

ortaya çıkması gerekmez; her öge farklı bir zaman ve yerde gerçekleşecek şekilde dağınık da gözlenebilir. Burada yer derken, sadece yurtiçi ekonomi değil aynı zamanda “sınır dışı bölgeler” de kapsamaktadır. Dolayısıyla “ilkel birikim”, dünya çapında yağma ve servetin (ve artığın) sömürgecilik aracılığıyla aktarımıyla ve farklı öğeleri hep bir bütün olarak bir arada değil, seyrek ve dağınık olarak meydana gelir. Bu nedenle, kapitalist bir ekonomide *her* değerler toplamı sermaye sayılabildiğinden, böyle bir değerler toplamı olan servetin sömürgecilik aracılığıyla aktarımı –*bu aktarımın kendi başına merkez ülke (metropolis) için işgücü veya pazar oluşturduğu söylenemese de*– ilkel sermaye oluşumunun bir biçimidir. Marx’ın “sermayenin ilkel birikimi” iddiası, (bir dizi alakasız şeyi bir araya koymuş gibi görüldüğünden) kavramın küresel karakterini ve sürecin dağınık doğasını göz önünde bulundurmazsak anlaşılır olmayacaktır.

Daha geniş anlamda tanımlandığında kapitalizmin gelişimini de içinde barındıran kalkınma iktisadı için, “sermayenin ilkel birikimi” kavramının etkileyici sonuçları vardır. “İlkel sermaye birikimi” için bedel ödeyen ekonomiler bu süreç yüzünden yoksullaşır, birikimin *kaynağını* oluşturduklarından özerk bir kapitalizm geliştirme şansları zayıflar. Ayrıca, küçük üreticilerin ekonomilerinde süregelen “ilkel birikim”in sonucunda yerlerinden olmaları, bu yerinden olan üreticilerin kapitalist işgücüne katılmaları yoluyla giderilmez. Söz konusu bu üreticiler, geniş bir muhtaç kitle oluşturur. Öte yandan, sermayenin ilkel birikiminden faydalanan ekonomiler için tam tersi gerçekleşir. Bu sebeple, sömürgecilik yoluyla oluşan ilkel birikim (ve Üçüncü Dünya’dan diğer servet aktarım süreçleri) gelişmişlik-azgelişmişlik ikiliğinin kaynağıdır.

Sermayenin merkezileşmesi

Marx tarafından vurgulanan, bu ikiliği destekleyen bir ikinci süreç daha vardır. Bu, henüz oluşan kapitalist evren içinde, birikim sürecinin ayrılmaz parçası olarak “sermayenin merkezî-

leşmesi” sürecidir. Sermaye birikimi, salt varolan boyuttaki birimlerin artmasıyla açıklanamaz, üretim ölçeğinin genişlemesini gerektirir. Fakat söz konusu olan, her sermaye bloğunun standart bir oranda daha da büyümesi değildir ki bazıları hızlı oranda büyürken, diğerleri önemsizleşebilecek derecede küçülür. Başka bir deyişle, sermaye bloklarının genişlemesi süreci, iş âleminde zamanla daha az sayıda blok bırakır. (Lenin’in daha sonra vurgulayacağı üzere bu, tekelci kapitalizme yol açar.)

Merkezileşmenin Marx tarafından ileri sürülen iki mekanizması vardır. İlki, birleşme yoluyla merkezileşmedir. Bankalar, borsalar, vb. –ufak tefek sermaye parçalarını bir araya getirdiğinden ve bunları belirli bir yönetici birimin, kapitalistin, kontrolü altında büyük bir blok oluşturacak şekilde birleştirdiğinden– birleşme yoluyla merkezileşmenin araçlarıdır. Birleşme ve devralmalar diğer belirgin örneklerdir. Eğer dünya, birkaç bireysel sermaye birikiminin demiryolu yapımı için yeterli olmasını beklemek zorunda bırakılsaydı, halen bu araçtan mahrum olurdu. Öte yandan merkezileşme bunu, anonim şirketler (*stock companies*) aracılığıyla bir çırpıda başarmıştır (Marx, 1974a: 558).

Merkezileşmenin ikinci mekanizması, daha küçük sermayelerin yıkımı ve bu boşluğun daha büyük boyutlu sermayeyle doldurulması yoluyla işler. Bu devamlı bir süreç olduğundan, iş âleminde giderek daha az sayıda ve artan büyüklükte sermaye bloğu bırakır. Marx, bu süreci şöyle tanımladı: “Bir kapitalist daima birçoklarının başını yer” (*a.g.e.*: 714). Bunu sağlayan mekanizma aşağıdaki gibi işler:

Girdilerin ve çıktının mevcut fiyatlarında daha büyük kâr demek olan yeni teknolojik gelişme herhangi bir anda, uygulama için asgari boyutta yatırıma gereksinim duyar ki bu boyut zamanla büyümeyi sürdürür. Bu nedenle, herhangi bir anda, büyük boyutlu sermaye küçük boyutluya kıyasla yeni teknolojileri uygulama açısından daha avantajlıdır. Emek verimliliği yeni teknolojik gelişme ile artacağından ve işçiler verimlilik artışlarına dayanarak daha yüksek ücretler üzerinden pazarlık yapacağından, ücretler artar. Sonuçta, küçük sermayeli iş-

yerleri yeni teknolojiyi kullanamadıkları halde bu yükselen ücretleri ödemekte zorlandıklarından üretim yapamaz hale gelirler. Bu –yeni teknolojinin uygulanabileceği asgari yatırım ölçeğinin gitgide büyümesiyle birlikte– devamlı bir süreç olduğuna göre, merkezileşme süreci de devamlıdır. Aslında, bu Darwinci mücadelede büyük sermayeler küçük olanları devre dışı bıraktığından, kapitalistlerin üzerinde küçük kalmalarını engelleyecek zorlayıcı bir dış baskı vardır. Bu, sermaye birikiminin arkasındaki itici güçtür. Marx’a göre sermaye birikimi, kapitalistler için bir irade meselesi değil; onların hayatta kalmaları için gerekli bir şeydir. Bu gereklilik, onlara her yanlarından sarmalandıkları Darwinci mücadele tarafından dayatılır.

Şimdi, eğer –farklı ülke sermayelerinin korumacılığın yokluğu (böylece malların ulusal sınırlar arasında serbest hareketinin olduğu) dolayısıyla birbiriyle yarıştığı– kapitalist bir evrenden bahsediyorsak, aynı süreç dünya ölçeğinde gerçekleşiyor olmalıdır. Dünya ölçeğinde merkezileşme süreci, az gelişmiş ülke sermayelerinin gelişmiş ülke sermayeleri tarafından bertaraf edilmesi şeklini alır. Çünkü ileri kapitalist ülkelerdeki sermaye blokları genellikle, kapitalizme geçişin geç olduğu (ve kendilerini uluslararası rekabete karşı korumayan bir devletin, tipik olarak sömürgeci devletin himayesinde olan) ülkelerdekinden daha büyük olacaktır. İlkel sermaye birikimi sürecinden kaynaklanan eşitsiz gelişme (*uneven development*) eğilimi az gelişmiş ülkede, yurtiçi kapitalist üretim başladıktan sonra bile, merkezileşme sürecinden kaynaklanan gelişim eşitsizliğiyle daha da kuvvetlenecektir.

Bizzat Marx sermayenin ilkel birikimi ve sermayenin merkezileşmesi süreçleri arasında bir süreklilik görmüştür.

Bu dönüşüm süreci eski toplumu tepeden tırnağa yeterince ayırttığında, emekçiler proletaryaya, onlara ait emek (*means of labor*) sermayeye dönüştüğünde ve kapitalist üretim tarzı kendi ayakları üzerinde duracak hale geldiğinde; emeğin daha geniş ölçüde toplumsallaşması, toprağın ve diğer üretim araçlarının toplumsal olarak daha fazla sömürülen, yani ortak üre-

tim araçları haline dönüştürülmesi ve de özel mülk sahiplerinin daha fazla mülksüzleştirilmeleri yeni bir biçim alır. Artık mülksüzleştirilen, kendi hesabına çalışan emekçi değil, birçok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemeyle, sermayenin merkezleşmesiyle gerçekleşir (Marx, 1974a: 714).

Bu sürekli, çoğun az tarafından mülksüzleştirilmesi ve merkezleşme süreçlerinin (ilkel sermaye'nin kendisini, merkezleşmenin vazgeçilmez bir dönemi olarak kabul edersek) tabii ki *mekânsal* boyutu da vardır: Mülksüzleşme daha büyük bir evrene yayılırken, emeğin kapitalist üretime özgü istihdamı daha küçük bir alanda –salt merkez ülkelere sıkışmış halde, geniş bir muhtaç kitlesini dışarıda “sınır dışı bölgelerde” bırakarak– gerçekleşir. “Sınır dışı bölgeler”deki emeğin istihdamı merkez kapitalizm için ilkel üretim faaliyetlerinde *dolaylı yoldan* (küçük üreticiler olarak) sağlansa da, yukarıda anlatılan durum geçerliliğini korur. *Dolayısıyla, Marx'ın temel kapitalizm analizinin özüne yerleşmiş olan şey, dünyanın gelişmiş ve azgelişmiş bölümleri arasında bir ikilik olduğudur.* Buna karşın, çelişkili bir biçimde, Marx hiçbir zaman buna sistemli bir şekilde dikkat çekmemiştir. Çalışmasında, kapitalist gelişimin ürettiği bu ikilik hakkında fark edilir atıflar mevcuttur; fakat bunlar etraflıca tartışılmamıştır. Sorulması gereken soru şudur: Neden?

Avrupa devrimi üzerine yoğun ilgi

Bu başlık altında Marx'ın, biri ana çalışmalarında, diğeri mektuplarında ve daha az önemli yazılarında (elyazmaları) olmak üzere, iki farklı bakış açısı olduğunu ileri süreceğim. Bu bakış açıları zamanlama olarak ayrı değil, aynı anda var olmuş görünmektedir. Daha az önemli yazılarından anlaşılacağı üzere Marx, aklında çok daha karmaşık bir olasılıklar kümesi olmasına rağmen, ana çalışmalarına sadece bunun bir altkümesini yansıtmıştır. Bu durumun (kapitalist gelişmenin, gelişmiş ve azge-

lişmiş bölgeler arasında ikilik üretme eğiliminin Marx'ın temel iddiasının özüne yerleşmiş olmasına rağmen, asıl çalışmalarında hiçbir zaman bununla sistemli bir şekilde ilgilenmemesinin) nedeni, ilgisinin yoğun olarak Avrupa Devrimi üzerinde odaklanmış olmasıdır.

Bu meşguliyetin sebebi, sadece Avrupa devriminin Marx'a göre tarihsel gündemde yer alması veya Marx'ın bir anlamda Avrupa-merkezci (*Euro-centric*) olması değildi. O daha çok, sosyalizme başarılı bir geçişin ancak kapitalizmin gelişmiş merkezlerinde bir devrim –ki bu bir Avrupa devrimi demektir– sayesinde mümkün olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Avrupa devrimi umutları söndükten sonra, odağı olası devrim sahnesi olarak Rusya'ya kaydığına bile Marx, Vera Zasulich'e, Rus ortak mülkiyet sisteminin sosyalizme doğrudan dönüşümünün ancak bir Avrupa devrimi desteğiyle mümkün olduğunu yazmıştır. Bu mektup hakkında vurgulamak istediğim nokta, Marx'ın bahsedilen şekilde bir doğrudan geçiş olasılığı üzerine iddiası değil –ki bu Marx'a olağanüstü uzak bir iddiadır ve daha sonra Rus Marksistlerin yanı sıra Engels tarafından da tereddütsüz reddedilmiştir (Hobsbawm, 1964: 49–50)–, onun Avrupa devrimini, başka yerlerde sosyalizme geçiş süreçlerinde destek olarak kabul edişindeki vurgudur.

Meşhur açıklamasının altını çizen de işte bu bakış açısidir: “Sınai olarak daha fazla gelişmiş olan ülke, azgelişmiş olanlara kendi geleceklerinin sadece hayalini gösterir(Marx, 1974a:19). Buradaki “gelişmiş” ve “azgelişmiş” terimleri, sanki –*varolan düzenlemeler altında* (sömürgecilik, vb.) aynı “gelecek”e kendiliğinden asla ulaşamayacak olan– başka ülkeler yokmuş gibi, yalnızca merkez ülkeleri işaret eder. Marx'ın diğer ülkeleri dikate almamasının nedeni, çok farklı bir dinleyiciye seslenmesidir. O özellikle bu dinleyiciyle ilgilenmiştir çünkü Avrupa devrimi için çabalayabilecek olan onlardı.

Bir başka Marx

Bu esnada Marx, daha az önemli birçok yazısında –kastedilen gazete yazılarıdır ki bunlar her şeye rağmen çok çarpıcı bir şekilde dahicedir– daha karmaşık bir yaklaşım geliştiriyordu. *Kapital*'in birinci cildinin basımından dopdolu bir 14 yıl önce, 1853'te, kabaca en önemli eserinin temel düşüncelerini ortaya çıkarmaya başladığı zamanlar, Marx *New York Daily Tribune* için Hindistan'daki İngiliz yönetimi üzerine sekiz makalelik bir seri kaleme aldı. Bu seride Marx “kalkınma iktisadı”yla ilgili geniş yelpazede birçok konuya değindi.

Marx, Hindistan'daki İngiliz yönetiminin “yıkıcı” ve “yenileyici” etkileri olduğunu iddia etti. Hindistan'daki tüm önceki istilalardan farklı olarak bu yıkıcılık, tarım ve sanayi birliğiyle birlikte, “kendine yeten köy toplumunu” ortadan kaldırdı. Dolayısıyla bu, Hint toplumunun durgun ama istikrarlı temelini sarstı. Bunu uyguladığı bir dizi önlem sonucunda başardı, bunlar: kiralara olağandışı yüksek tutulması; modern, yasal yollarla uzlaşmaya varılabilen mülkiyet haklarının kabulü ve en önemlisi, ucuz ithal mamul mallarla rekabete dayanamayan geleneksel sanayinin yıkılmasıydı. Elbette, “İngiltere gerçekten de hep en aşağılık çıkarları doğrultusunda hareket ederek Hindistan'da sosyal bir devrime yol açmıştır, çıkarları doğrultusunda hareket ederken de aptalca davranmıştır. Ama asıl konu bu değil” (Marx ve Engels, 2001: 65-66).

Marx'ın başlamış olduğunu iddia ettiği “yenilenme” süreci, ana hatlarıyla, “Hindistan'ın üretken bir ülkeye dönüşümünü”, yani karşılığında mamul mal ithal etmek için hammadde ihraç eden bir ülkeye dönüşümünü kapsamaktadır. Bu süreç, yolların, sulama olanaklarının ve en önemlisi demiryollarının gelişmesini gerektirmektedir. Marx, şöyle düşünüyordu: “Bir kere, bir ülkenin hareket gücüne (ulaşımına) demir ve kömürü beraberinde getiren makineleri soktuysanız, onu üretim süreçlerinden alıkoyamazsınız. Dolayısıyla demiryolu sistemi, Hindistan'da modern sanayiye gerçekten önyak olacaktır.”(a.g.e.: 73)

Fakat ekledi:

İngiliz burjuvazisinin yapmak zorunda bırakılacağı her şey insan yığınlarını özgürleştiremeyeceği gibi, onların somut sosyal koşullarını da iyileştiremeyecektir. (Bunların gerçekleşebilmesi sadece üretici güçlerin gelişmesine değil, onlara insanlar tarafından el konulmasına, onların insanlara mal edilmesine, onlara tahsis edilmesine bağlıdır.) Ama İngiliz burjuvazisinin mutlaka yapacağı bir şey her ikisi için maddi öncülleri (*material premises*) ortaya koymak olacaktır. Hintliler, İngiliz burjuvazisinin tohumlarını ektiği toplumun yeni öğelerinin meyvelerini, Büyük Britanya’da şimdiki yönetici sınıfların yeri, sanayi proletaryası tarafından alınmadıkça veya bizzat Hintliler, İngiliz boyunduruğunu tümüyle çekip atacak kadar güçlenmedikçe elde edemeyeceklerdir.

Bu pasajdaki alıntı birçok sebeple dikkate değerdir. İlk olarak burada, Hindistan’daki –tüm sömürgeci boyunduruktan kendilerini kurtaran “Hindular”ı da içerecek– bir devrimin, İngiltere’de bir proleter devriminden bile önce gerçekleşebileceğinin çok açık bir kabulü vardır. Başka bir deyişle, Marx tüm teorik enerjisini Avrupa devrimi üzerine yoğunlaştırırken bile, Avrupa dışı bir devrimin ondan önce gerçekleşebileceğini görebiliyordu.² Bu, daha önce bahsedilen bir noktaya örnek oluşturmaktadır, yani esas çalışması Marx’ın kafasındaki daha karmaşık olasılıklar kümesinin sadece bir altkümesine odaklanmışır.

İkincisi, Marx çevre ülkeyi *geliştiren* sömürgecilikten bahsetmiyordu. Onun bahsettiği “toplumun yeni öğelerinin tohumlarını eken”, “üretici gücün gelişimi” için “maddesel öncüllerin temellerini atan” sömürgeciliği. Bu noktada, merkez ülkedeki kapitalist gelişim sürecinin farklı doğrultulardaki ikili etkisinin çok açık bir kabulü vardır: Bu süreç, bir yandan merkezde üretici güçlerin gelişimine yol açarken, diğer yandan bu gelişim uğruna “sınır dışı bölgelerde”, aynı türden hakiki bir gelişim gerçekleştirmek yerine sadece bunun maddesel öncüllerinin temellerini atmamakla yetinmektedir.

2 Benzer bir yorum için bkz. Habib, 1995.

Üçüncüsü, Marx “Hindular”ın sömürgeci boyunduruğu fırlatıp atmalarından söz ederken kastettiği şey açıkça Hindistan’da bir proleter devrim değil, bir burjuva devrimidir. Elbette, neden açıkça böyle söylemediği ve neden Hinduları, bırakın sınıf ayrılığını, hiçbir sınıfsal istek ve amaçla bile farklılaşmamış bir kolektif özne olarak gördüğü düşündürücüdür.³ Fakat burada Hindu elitinin (seçkinlerinin) üstlendiği ve burjuva devrimi özellikleri taşıyan başarılı bir sömürge karşıtı mücadeleden bahsettiğinden şüphe yoktur. Başka bir deyişle, sömürgeleşme temelinde ortaya çıkan maddi koşullar göz önüne alındığında, Hindistan’da –ve dolayısıyla diğer Üçüncü Dünya ülkelerinde– sömürgecilik karşıtı bir burjuva devrimi, üretici güçlerin gelişimini serbest bırakabilir ve böylece sadece Hindistan bağlamında değil (aşağıda tartışıldığı üzere) dünya ölçeğinde de ilerici bir rol oynayabilir.

Marx, Engels’e 1858 yılında yazdığı bir mektupta şunu sormuştu:

Şimdi bizim için önemli soru şudur: Kıta’da [Avrupa] devrimin gerçekleşmesi çok yakındır ve devrim birincisinden başlayarak sosyalist bir karaktere bürünecektir. Yalnız bu devrim, burjuva toplumu hareketi oldukça geniş bir alanda tırmanmayı sürdürdüğü bir ortamda bu küçük köşede sıkışıp kalmayacak mı? Hatta o köşede ezilmeyecek mi?

Bu soru Marx’ın kafasını kurcalamış olsa da buna yanıtını üstü kapalı olarak, beş yıl önce, Hindistan makalelerinin sonuncusunda kendisi vermişti. Yanıtı “sınır dışı bölgelerdeki” herhangi bir burjuva devriminin, Avrupa’da bir sosyalist devrim için tehdit oluşturmayacağıydı. Bu açıklamadan ve Marx’ın Vera Zasulich’e mektubundan yola çıkarak, onun Avrupalı olmayan toplumlardaki devrimler üzerine görüşü hakkında şu sonuca varılabilir: Bu toplumlarda –şayet gerçekleşebilirse– herhangi bir sosyalist devrim, Avrupa’da sosyalist bir devrim olmadan başarılı olamaz. Öte yandan, bu toplumlarda şayet ger-

3 *New York Daily Tribune*’da, 22 Ocak 1858 tarihinde yayımlanan makalesinde Marx açıkça “Hintli kapitalistler” ifadesini kullanır. Bkz. Habib, 1995.